

Ylhäältä lännestä alas itään: saksalainen yhteiskunta ja työmarkkinat murroksessa

PERTTI KOISTINEN

ABSTRACT

The Transformation of Germany After Reunification

The analysis of German reunification and its internal and external effects is a very exciting and demanding task politically and as an intellectual activity. It is demanding especially for the social sciences. Pointing at the discrepancies of reunification, the author claims that the future of the German model depends on the success of the transformation process. In this case, internal unification eventually frames the external success of the state.

During the last decades we used to see the stability and the evolutionary development of institutions as a normal case, at least in the European context, but in times of systematic collapse, it may be difficult to understand all the aspects of the revolutionary process. In a situation where all the fundamental coordinates of social life brake down, social qualifications and professional skills lose their value, social security systems and infrastructure do not function anymore, and the people are forced to rethink their own possibilities and rights as citizens, it is quite clear that the normal and effective functioning of social systems such as labour markets will evolve only gradually.

1. Yhdistyminen — vaikea arvioitava

Yhteiskunnallisena tapahtumana, taloudellisilta, poliittisilta ja sosiaalisilta seurauksiltaan, Saksan yhdistyminen on ainutlaatuinen ilmiö. Jos tarkastelemme vain taloudellisia ja työllisyysvaikutuksia, niin sille on vaikea löytää vertauskohtia historiasta. Arvioitaessa entisen DDR:n talouden romahdusta vuoden 1989 jälkeen on vertauskohtana mainittu 1930-luvun suurlama, mutta sekään ei ole sopiva esimerkki, sillä tuotannon volyyymi ei silloinkaan romahtanut alle 60 %:n. Entisessä DDR:ssä se laski vuonna 1991 45 %:iin, ja tämän lisäksi suurin osa perinteisestä teknologiasta ja siihen perustuvasta infrastruktuurista menetti arvonsa. Sama toimintakyvyn menetys koskee työvoiman allokaatiojärjestelmiä, liikenne- ja tietoliikennejärjestelmiä sekä yhdyskuntajärjestelmää.

Yhdistymisessä on kuitenkin toinen, sanoisin-ko läntinen ja globaali ulottuvuus. Kun yhdisty-

minen ja siitä aiheutunut kotimainen kysyntä käänsi vanhan liittotasavallan alueen talouden kasvuun keskellä yleismaailmallista lamaa, kysyttiin, johtaako sisäisesti indusoitu kasvu samanlaiseen ihmeeseen, joka koettiin Länsi-Saksassa sodan jälkeen. Jos niin kävisi, se ennakoisi Saksan noususta yhä selvemmin kasvukeskukseksi. Viime vuosien tilastojen mukaan Saksa tuottaa jo nyt 1/4 Länsi-Euroopan maiden bruttokansantuotteesta, ja vuosina 1990—91 Saksa oli tärkein veturi, joka helpotti muiden Länsi-Euroopan maiden laskeutumista. Ilman Saksan vetoapua olisi esimerkiksi Britannian ulkomaankaupan kasvu jäänyt vuonna 1990 lähelle nolaa kun se nyt oli 1.1 % (IWD 9/91). Suurin osa Saksan kasvuimpulsista aiheutui kotimaisesta kysynnästä, joka toimi kuin keynesiläinen resepti (Kuvio 1). Jos tämä kehitys jatkuu myös tulevina vuosina niin kuin ennusteet osoittavat, näyttelee Saksa yhä selvemmin johtavaa asemaa sekä Euroopassa että globaalisti.

Yhtäläisyysmerkkien vetäminen nykyisen kasvukauden ja sodanjälkeisen kasvuperiodin välille on kuitenkin kiistetty, sillä taloudelliset ja muutkin yhteiskunnalliset tuntomerkit olivat silloin nykytilanteeseen verrattuna erilaiset.

Sodanjälkeiselle kasvukaudelle oli tyypillistä D-markan aliarvostus. Se antoi saksalaisille tuotteille maailmanmarkkinoilla erityisen suotuisat markkina-asetat. Kotimaassa se edellytti tiukkaa säästämistä ja reaalitylojen pitämistä alhaisina. Reaalipalkkojen korotukset jäivätkin säännöllisesti alle tuottavuuden tason. Se puolestaan mahdollisti, että Saksan teollisuus saavutti investoinneissa uskomattoman korkean omavaraisuuden ja pystyi investoimaan teknologiaan ja tuotantokapasiteetin laajennuksiin. Tämä mahdollisti tuotantokoneiston nopean modernisoinnin ja tuottavuuden kasvun (Häussermann 1991; Spahn 1991).

Häussermannin (emt.) mukaan nykyisessä tilanteessa ei ole kovinkaan paljon tekijöitä, jotka näyttäisivät samoilta kuin sodanjälkeisinä vuosina. Vuoden 1945 jälkeiseen kasvukauteen verrattuna itäisten osien tilanne on erilainen jo siksi, että nykyisin maalla ei ole suojaa kansainväliseen kilpailuun nähden. Toiseksi, vaikka itäisten osien palkat ovatkin länttä alhaisemmat, ne ovat kuitenkin kohonneet huomattavasti nopeammin kuin tuottavuus. Itäisten osien infrastruktuuri on myös liian heikko voidakseen estää ammattitaitoisen työvoiman pakenemisen alueelta. Itäisten osien perusinvestoinnit ja sosiaaliset tulonsiirrot vievät puolestaan lännestä niin paljon pääomaa, että se uhkaa hidastaa modernisointeja lännessä (emt.). Näiden ehtojen vallitessa on siis vaikea tehdä rinnastuksia sodanjälkeiseen kasvuperiodiin. Se ei tietenkään vielä kiellä sitä mahdollisuutta, etteikö kasvu tulisi perustamaan Saksan vetovoimaan.

Tilanne on siis todella poikkeuksellinen, ja taloudellisten ennusteiden laatiminen varsinkin itäisten osien tulevaisuudesta on vaikea tehtävä. Saksan viisi johtavaa taloustutkimuslaitosta antaa neljännesvuosittain yhteisen talouspoliittisen raportin ja omat suosituksensa, mutta tähän mennessä ne ovat erehtyneet ennusteissaan lähes poikkeuksetta. Ennustettu kasvu ei ole nimittäin käynnistynytkään idässä, privatisointi ei ole edennyt kovin nopeasti, eikä markkinamekanismi toimi, vaan itäisten alueiden tuotannon volyymi oli vuoden 1991 toisellakin neljänneksellä alle 50 % vuoden 1989 alun tasosta, ja tehtyjen työtuntien määrä laski edelleen ja oli alle puolet vuoden 1989 alun tasosta (Kuvio 2).

Se, etteivät taloustieteilijät ole onnistuneet ar-

vioissaan, on kääntynyt kritiikiksi taloustieteen suorituskykyä kohtaan. On sanottu, että taloustieteestä puuttuu teoria, joka pystyisi käsitteellistämään systeemimuutoksen. Taloustieteen suhdanelaskelmat lähtevät liikkeelle malleista, joissa ei ole tilaa hypoteeseille, joiden mukaan yksittäisiä yrityksiä tai tuotannonaloja koskevan murroksen sijasta murros koskisi koko taloutta. Taloustieteilijät tuntuvat lisäksi suosittlevan itäisiin osiin markkinatalouden mallin mukaisia ratkaisuja, vaikka tosiasiallisesti markkinamekanismi ei siellä vielä toimi eikä se sinne juurrukaan kuin vasta vuosien saatossa (Lambeck 1991).

Mutta tuon paremmin eivät ole muidenkään yhteiskuntatieteiden kortit. Periaatteessa yhteiskuntatieteet voisivat tarjota selityksiä, jotka perustuisivat modernisoitumisteorioihin, epätasaisen vaihdon teorioihin, de- ja reindustrialisaatioteorioihin, kasvu- ja kasautumismalleihin tai verkostotalouteen, mutta niidenkin oletukset ovat Saksan tilanteessa vaikeasti hyväksyttävissä.

Esimerkiksi modernisoitumisteoria erilaisine versioineen on sikäli kiinnostava, että se kattaa huomattavan joukon tekijöitä, joilla on ollut keskeinen merkitys kapitalismin kehityksessä. Modernisoitumisteoriat ovat tematisoineet mm. omistusoikeuden, yksilöllisten oikeuksien, kilpailun, poliittisten oikeuksien ja osallistumisen ja arvojen muutokseen liittyviä kysymyksiä. Modernisoitumisteoria on kuitenkin siinä mielessä problemaattinen, että se omaa korkean abstraktiotason ja hahmottaa yhteiskuntakehityksen suuria linjoja, mutta se ei pysty tematisoimaan vallankumouksellisia muutoksia, katastrofeja, eikä se pysty arvioimaan yhteiskunnallisen integraation vastaisia prosesseja (Häussermann 1991, 2).

Samanlaisia sovellutusongelmia liittyy myös de- ja reindustrialisaatioteorioihin. Nykyisten esimerkkien valossa on nimittäin vaikea sanoa, onko itäisissä osissa käynnissä perinteisen teollisuuden purkautuminen ja korvautuminen uusilla tuotannon aloilla (deindustrialisaatio) vai uudelleen teollistuminen (reindustrialisaatio), sillä prosessit ovat niin ristiriitaiset. Niin kuin myöhemmin täsmennän niin oikeastaanhan DDR oli yliteollistunut maa, joka imi kaikki työvoimaresurssit ja satoi koko maan yhdeksi teolliseksi koneeksi. Se oli omalla tavallaan tehokas järjestelmä, mutta samalla se tuotti myös kaikki ne ekologiset ja sosiaaliset ongelmat, jotka on nyt nähtävissä. Tämän vuoksi voisi ajatella, että nyt sen teollinen järjestelmä purkautuu. Mutta toisaalta on esimerkkejä, jotka kertovat hyvin perinteisestä teollistumis-

ta. DDR oli sitoutunut sosialistiseen maailmantalouteen niin täydellisesti, että se oli purkanut jopa oman energiatalouden ja oli täydellisesti riippuvainen Neuvostoliitosta. Nyt kun tuo »maailmantalous» on purkautunut ja alueen tulisi toimia itsenäisesti, on pelkästään teollisuuden ja hyvinvoinnin edellytykseksi luotava infrastruktuuri. Maata on teollistettava hyvinkin perinteisillä alueilla, kuten energiataloudessa, liikenneverkossa ja raaka-ainetuotannossa. Toisien sanoen myös de- ja reindustrialisaatioteorioiden soveltamisessa on oltava tarkka.

Kasvu- ja kasautumismalleja koskeva keskustelu (fordismi/postfordismi) voisi tarjota myös erään näkökulman, sillä se nivoo talouden kasvun alue- ja yhdyskuntarakenteita sekä yritysten keskinäisiä ja yhteiskunnallisia suhteita koskeviin havaintoihin (Hirsch ja Roth 1986; Jessop 1990). Mutta niidenkin tarjoama kuva on problemaattinen, sillä kyse ei ole vain itäisten osien uudesta infrastruktuurista tai Itä- ja Länsi-Saksan keskinäisistä suhteista vaan myös ulkoisten suhteiden uudesta rakenteesta. Ne muutokset, joita viime vuosina on tapahtunut NL:n, Puolan, Unkarin ja Tšekkoslovakian kohdalla, merkitsevät, että laajasti ottaen myös ulkoiset suhteet ovat murroksessa. Näin ollen on siis vaikea ottaa kantaa siihen, millaiseksi kehittyvät keski-Euroopan alueelliset verkostot ja millaisen selitysvoiman nuo kasautumismalleja koskevat teoriat omaavat nyt kun taloudellisen toiminnan rakenteet ja ympäristö ovat laajasti muuttamassa.

Tavoittaakseen laajemmin käynnissä olevan yhteiskunnallisen muutoksen sosiaalisia, kulttuurisia ja poliittisia ulottuvuuksia ja luonnehtiaukseen erilaisissa kehitysvaiheissa olevien systeemien yhteenkutoutumista ovat saksalaiset yhteiskuntatieteilijät tarjonneet sellaisia käsitteitä kuin »myöhästynyt kansakunta», »jälkijätöinen modernisoituminen» ja »subjektiton yhteiskunta». Käsitteellä »myöhästynyt kansakunta» viitataan siihen, ettei Saksa ole koskaan kehittynyt ehjänä kansallisvaltiona niin kuin monet muut Euroopan maat (Habermas 1990). Siitä johtuen myös yhdistymisprosessiin liittyy erityisiä poliittisia, kulttuurisia ja sosiaalisia odotuksia ja jännitteitä.

Myöhästyneen kansakunnan käsitteen rinnalla yhteiskuntatieteilijät ovat korostaneet DDR:n vallankumousprosessin subjektittomuutta. Arvioidessaan DDR:n romahtamista Habermas (1990, 57—58) yhtyy Claus Offen tulkintaan, jonka mukaan huolimatta kaikista ideologisista pyrkimyksistään luoda kansallinen suvereniteetti DDR pystyi luo-

maan vain taloudellisen identiteetin. Tämän arvion mukaan DDR oli vain byrokraattinen ja sosialistinen taloudellinen muodostuma eikä kansakunta. Näin ollen myös DDR:n purkautuminen oli poikkeuksellinen tapahtuma, jos sitä verrataan muihin sosialistisiin maihin. Systeemin vaihtuminen kumosi vanhan tuotantotavan, ja perustuslaki korvautui Liittotasavallan perustuslailla, mutta asiat eivät kulkeneet niin, että perustuslain muuttaminen olisi ollut liikkeellepaneva voima ja kumouksen perusmotiivi. Näin ajatellen Habermas yhtyy Offen arvioon, että »Die DDR-Revolution war eine exit-Revolution, keine voice-Revolution». Ts. vallankumous ei prosessoitunut niin, että voitokas, kollektiivinen poliittinen taistelu olisi johtanut poliittisen järjestelmän kumoutumiseen ja uuteen perustuslakiin, vaan kansalaisten pakeneminen yli rajojen romahdutti ensin talouden, ja tilalle istutettiin lännen malli. Systeemin muutos ei perustunut omaan kansalliseen kokemukseen, eikä väestön poliittisessa toiminnassa voida nähdä selaista jatkuvuutta kuten esimerkiksi Unkarissa ja muissa entisissä sosialismin maissa.

Toista sosiologista käsitettä, »jälkijätöinen modernisoituminen», on puolestaan tarjottu kuvaamaan sitä konservatiivisuutta, jolla saksalainen yhteiskunta on hyväksynyt sellaisia sosiaalivaltiolisia rakenteita, joita muissa teollisissa maissa on kehitetty ns. hyvinvointivaltion nimissä (Habermas 1990; Wiesenthal 1991; Häussermann 1991).

Tunnistan selvästi teoreettisen ja kokonaisuhteiskunnallisen otteen tarpeellisuuden erityisesti silloin kun yhteiskunnalliset muutokset koskevat laajasti systeemistä kokonaisuutta. Tässä artikkelissa otteeni on kuitenkin rajatumpi. Sisällöllisesti keskityn työllisyyteen ja työmarkkinoihin. Huomioon ottaen kuitenkin juuri sen, että kyseessä on kokonaisvaltainen yhteiskunnallinen murros, haarukoin ongelmaa erilaisten politiikkavaihtoehtojen kautta. Saksan esimerkki onkin tässä suhteessa kiinnostava. Se sekä edellyttää että antaa mahdollisuuden tarkastella työmarkkinoita kokonaisvaltaisesti erilaisten poliittisten valintojen kautta. Meillä Suomessa ja muissakin kypsissä teollisuusmaissa, joissa talous ja sosiaalinen ovat institutionalisoituneet ja integroituneet vuosikymmenten aikana suhteellisen vakaaksi systeemiksi, emme ehkä enää huomaakaan tuon systeemisyyden kokonaisuuden merkitystä. Arvioidessamme esimerkiksi työllisyysongelmia ja valtion työvoimapolitiikkaa puhumme kapeasti työministeriön ja sen alaisten laitosten työvoimapolitiittisista keinoista, vaikka tosiasiaa perhepolitiittisilla malleilla, kulutuksella

ja liikenneverkostolla on hyvin olennainen merkitys työvoimarakenteiden kehitykselle ja siihen, miten työvoima hakeutuu työmarkkinoille.

Saksan tilanne on oiva muistiinpalautus myös siitä, että yhteiskuntapoliittisessa suunnittelussa tarvitaan kokonaisvaltaista käsitystä yhteiskunnasta ja sen muutoksesta. Sitä samaa kokonaisvaltaisuutta tarvittaisiin yhteiskuntatieteisiin varsinkin nyt kun Euroopan integraatioprosessi purkaa kansallisten mallien rajoja ja tekee taas kerran nähtäväksi yhteiskuntien väliset erot.

Toisen rajauksen teen siten, että pohdin artikkelissani pääosin sitä, miten yhdistyminen muutti Saksan sisäisiä työmarkkinoita. Yhdistymisen seurauksena talous kääntyi kasvuun, mutta alueelliset työllisyserot kärjistyivät itä—länsi ulottuvuudella. Tätä tarkastelen luvussa 2. Mutta voidaanko tämä kaksijakoisuus voittaa ja kuinka nopeasti? Luvussa 3 tarkastelen mitä politiikkavaihtoehtoja sen ratkaisemiseen sisältyy. Työvoimapolitiikka on joka tapauksessa noussut ratkaisevaan asemaan, yhdistymiskehityksen mittariksi. Lopuksi arvioin Saksan ulkoisia taloudellisia suhteita ja maan sisäistä kehitystä sekä näiden tekijöiden merkitystä Saksan mallin tulevaisuudelle.

2. Kasvua ja kangerrusta

Samanaikaisesti kun muissa Euroopan maissa talouden kasvu on joko pysähtynyt tai kääntynyt laskuun, on Saksan liittotasavallasta tullut poikkeus. Sen bruttokansantuote kasvoi vuonna 1990 4.5 %, ja Saksan taloustutkimuslaitoksen (DIW) arvioiden mukaan kasvu jatkui vuoden 1991 ensimmäisellä puoliskolla samalla uralla (DIW Wochenber. 42—43/91). Suurimpana selityksenä tähän pidetään yhdistymiskehityksen avaamaa kotimaista kysyntää (Die wirtschaftliche... 1991, 267; Kuvio 1). Yhdistyminen synnytti sisämarkkinoilla kulutuskysyntää ja avasi niin yritysten kuin julkisten organisaatioiden toimintaan suhteellisen varmat kehityskuvat ainakin 5—10 vuodeksi. Samalla se on vahvistanut aikaisempia käsityksiä, että Saksa saa johtavan roolin EY:n sisämarkkinoilla (Boyer 1990).

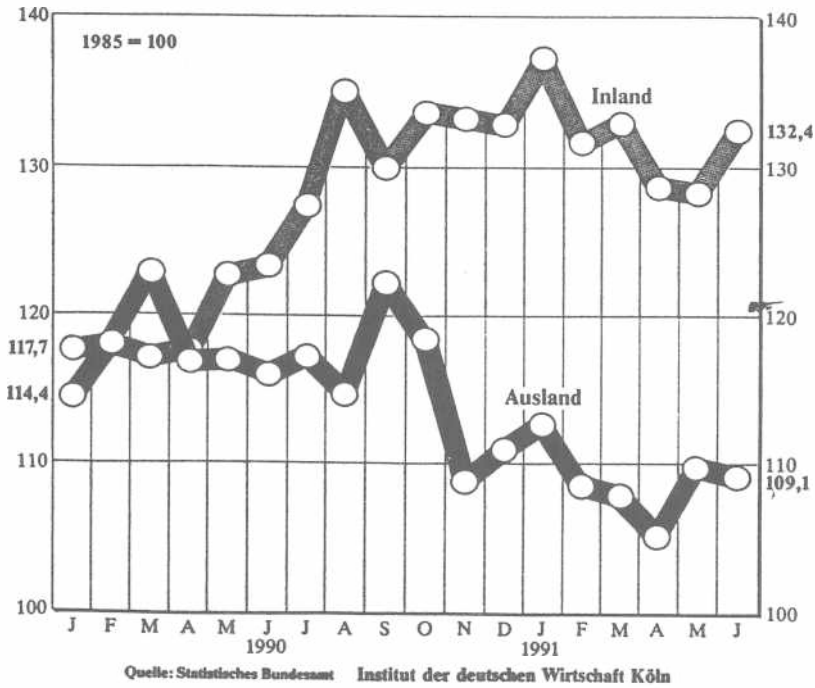
Optimistista yleiskuvaa himmentää kuitenkin alueellisten erojen kärjistyminen maan sisällä. Talouden ja työllisyyden kehityksessä entinen pohjoinen—etelä -jako on saanut rinnalleen itä—länsi -jaon sekä suuralueiden sisäisten erojen kärjistymisen. Jos työllisyysongelmat aikaisemmin näyttäytyivät Bremenin seudun työttömyytenä ja

Baijerin kasvukierteenä, on tilanne nyt toinen. Lännessä työllisyys on parantunut mutta idässä romahtanut.

Työministeriön tilastojen mukaan oli syyskuussa 1991 vanhojen osavaltioiden alueilla 1,6 miljoonaa työtöntä. Se merkitsee 5.9 %:n työttömyysastetta. Viime vuosina työttömyys on jatkuvasti laskenut ja uusien työpaikkojen määrä kasvoi esimerkiksi viime vuoden aikana peräti 700 000 työpaikalla. Parantuneesta työllisyydestä kertoo, että yritykset ovat tarjonneet kuukausittain yli 200 000 uutta työpaikkaa ja työvoimatoimistot välittäneet lähes saman verran työnhakijoita. Vuoden 1991 alusta heinäkuun loppuun lännessä oli tarjolla 1,84 milj. työpaikkaa ja työvoimatoimistot tekivät saman määrän sijoituksia, eli n. 1,84 milj. sijoitusta. Suurinta työvoiman kysyntä oli kaupan, liikenteen ja tietoliikenteen aloilla. Myös vaate- ja rakennusteollisuus lisäsivät työvoimaansa. Kaikki työvoiman lisäykset eivät kuitenkaan johtaneet pitkiin työsuhteisiin vaan esimerkiksi rakennusteollisuudessa turvaututtiin lyhytaikaisiin työsuhteisiin. Suhdannetyöttömyys on kuitenkin ollut alhaisinta sitten vuoden 1973. (Entwicklung..., 1455—1462).

Kaikki olisikin yhtä laulua, ellei itäisten osien kehitys olisi romahtanut. Entisen DDR:n alueilla tuotannon volyyymi romahti 45 % vuoden 1989 tasta, ja avoin rekisteröity työttömyys nousi syyskuussa 1991 1,03 miljoonaan ja keskimääräinen työttömyysaste 11,7 %:iin. Tämän lisäksi työvoimatoimistojen listoilla oli 1,33 miljoonaa työnhakijaa, jotka tekivät lyhennettyä työaikaa. Heidän kohdallaan kyse ei ollut vain ohimenevästä työn puutteesta, vaan talouden rakenteellisista vaikeuksista johtuvasta vajaatyöllisyydestä. Lyhennettyä työaikaa tekevien määrä on koko ajan kasvanut ja tehtyjen työtuntien määrä vähentynyt. Lyhennettyä työaikaa tehneistä yli 50 % oli sellaisia, joiden työaika oli alle puolet normaalista. Lyhennettyihin työaikoihin oli siirrytty erityisesti kutoma-teollisuudessa, maa- ja metsätaloudessa ja kalataloudessa. Laajoihin irtisanomisiin oli päädytty koneenrakennus-, elektroniikka-, kaivos-, tekstiili- ja rakennusteollisuudessa. Kaikkein kipeimmin työttömyyden ovat kokeneet vanhemmat työntekijät ja naiset. Itäisten osien työttömistä 59 % oli naisia. Erilaisten työvoimapolitiittisten toimenpiteiden varaan joutui itäisillä alueilla yli 3 miljoonaa työntekijää (emt., 1459).

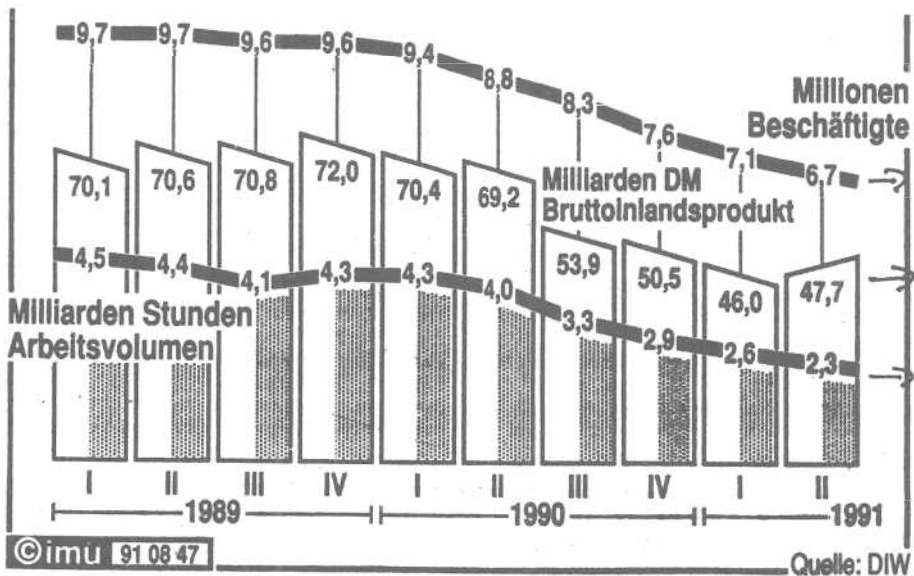
Tilannetta monimutkaistaa se, että myös tasavaltajien sisällä työllisyserot ovat huomattavat. Sosialismin oloissa teollisuus keskittyi suuriksi ja

Kuvio 1. Teollisuustuotteiden ulkomainen ja kotimainen kysyntä v. 1990—91 (kesäk.).

tuotannon alan mukaan erikoistuneiksi integraateiksi. Sen seurauksena alueiden sosiaalinen rakenne määräytyi suurten kombinaattien pillin mukaan.

Niinpä esimerkiksi energia- ja raaka-ainetuotanto keskittyi Cottbusin ja Leipzigin alueille, kemian ja metallurgian teollisuus Frankfurt am Oderin,

Kuvio 2. Bruttokansantuotteen, työllisen työvoiman ja tehtyjen työtuntien kehitys entisessä DDR:ssä 1989—91.

Hallen ja Potsdamin alueille, koneenrakennus ja kulkuneuvoteollisuus Rostockin, Magdeburgin, Chemnitzin, Leipzigin, Erfurtin ja Suhl in alueille. Sähkötekniikka ja sähkölaitetuotanto sijaitsivat pääosin Berliinissä ja Thüringenissä. Tekstiiliteollisuuden suuret kombinaatit sijaitsivat Saksin alueella ja erityisesti Chemnitzissä (Häussermann 1991).

Nyt kun tuo systeemi, suuri tehdas, purkautuu, se saa aikaan suuria eroja väestön elinoloissa ja työllisyydessä. Suhteellisesti ottaen työttömyys on suurinta Mecklenburgin-Etu-Pommerin alueella ja Itä-Berliinissä, siis pohjoisissa osissa. Nykyisten tietojen mukaan puolet 47 000:sta laivanrakentajasta menettää työpaikkansa lähivuosina. Jo kuluva vuonna irtisanotaan 10 000 laivanrakentajaa Mecklenburgin ja Etu-Pommerin seuduilta. Hansakaupunki Rostock onkin alkanut soittaa hätäkelloja oman henkiinjäämisensä puolesta. Määrällisesti suurimpia työllisyysongelmat ovat Saksin teollisuusalueilla, kuten Chemnitzissä, Dresdenissä ja Pirnassa. Näillä alueilla työttömyysaste nousi 14 %:iin ja lyhennettyä työaikaa tekevien luku oli jopa kuusi kertaa korkeampi kuin kokonaan työttömien määrä (Entwicklung... 1991, 1460.)

Työttömyysluvut kertovat kuitenkin vain osan totuudesta. Tapahtuneen romahduksen nopeutta ja syvyyttä kuvaavat ehkä paremmin teollisuuden tuotantoluvut. Vuoden 1990 joulukuussa teollisuuden tuotannon arvo oli kokonaisuudessaan laskenut tasolle, joka vastasi 50,9 % vuoden 1985 tasosta. Toimialoittain se vaihteli niin, että tekstiili-, metallurgian- ja rakennusmateriaaliteollisuudessa tuotettiin alle 1/3 siitä mitä vuonna 1985, ja vain harvoilla aloilla, kuten energia-, koneenrakennus- ja kuljetusajoneuvoteollisuudessa, tuotettiin 2/3 vuoden 1985 arvosta. Nuo tuotannon pudotukset ovat tapahtuneet pääosin viimeisen kahden vuoden aikana (Zur wirtschaftlichen... 1991, 277.)

Tasan eivät siis käy onnen lahjat. Työllisyysongelman ytimeksi on muodostunut yhäältä syvä kaksijakoisuus idän ja lännen kesken. Toiseksi tilannetta vaikeuttavat syvät alueelliset erot tuotantorakenteessa ja väestön elinoloissa. Myös työvoimarakenteet poikkeavat huomasti idän ja lännen kesken erityisesti naisten palkkatyöhön osallistumisen suhteen. Neljäntenä tekijänä on mainittava erot idän ja lännen institutionaalisissa rakenteissa, kuten koulutusjärjestelmät, työvoimahallinto ja sosiaaliturva, jotka yhdistymispyrkimyksistä huolimatta pitävät vielä pitkään eroja työvoiman työmarkkinakäyttäytymisessä. Herää vain kysymys,

ovatko nuo jaot voitettavissa, ja jos ovat, niin missä ajassa ja millä ehdoilla.

3. Ratkaisevia kysymyksiä

Työttömyys ja ennen kaikkea uusien ja vanhojen liittotasavaltojen välinen syvä kahtiajakautuneisuus antaa ymmärtää, että suureen ongelmaan voi olla vain suuria ratkaisuja. Tarkastelen seuraavana viittä valintaa, joilla voi olla ratkaiseva merkitys Saksan työllisyyskehitykselle ja sitä kautta hyvinvoinnin jakautumiselle.

3.1. Millaisiin kilpailustrategioihin yritykset päätyvät itäisillä alueilla?

Saksan liittotasavallan aikaisempi kansallinen linja, kilpailustrategia, perustui siihen, että avoin kilpailu sallittiin esimerkiksi kulutus- ja elintarviketeollisuudessa, mutta rajoitukset koskivat sellaisia kansallisesti tärkeitä aloja, kuten liikennettä ja autoteollisuutta sekä elektroniikan ja kemian teollisuutta. Tulkinta kansallisesta strategiasta ohjasi puolestaan kilpailukeinojen valintaa yritystasolla. Se, että säännelty tuotanto suuntautui korkean teknologian aloille, edellytti, että yritykset perustivat toimintansa tietotaidon hyväksikäyttöön sekä pitkäjänteiseen, selkeästi normitettuun ja yhteistointasuhteisiin pohjautuvaan henkilöstöpolitiikkaan. Kun yritykset perustivat kilpailuvalttinsa korkeaa teknologiaa ja hyvää ammattitaitoa edellyttävään tuotantoon ja kun toisaalta yhteiskunta tuki sitä koulutus-, työvoima- ja sosiaalipoliittisin palveluin, on Saksan kohdalla voitu puhua *high-trust*-tyyppisestä kehityslinjasta (Leborgne ja Lipietz 1990). Tuon strategisen linjan edellytykset ja ehdot ovat kuitenkin tulosta vuosikymmeniä jatkuneesta kehityksestä. Nyt kun itäisillä alueilla vanhat rakenteet ovat poissa ja uudet ovat vasta muotoutumassa, voidaan kysyä, onko yhdistyminen purkanut *high-trust*-tyyppisen strategian edellytykset ja ehdot myös vanhojen liittotasavaltojen osalta?

Toukokuun 1990 valtiosopimuksen mukaan on itäisiin osiin kaikilla yhteiskuntaelämän alueilla istutettu Länsi-Saksan yhteiskuntamallin mukaisia instituutioita ja käytäntöjä. Länsisaksalaiset työnantajajärjestöt ovat ilmaisseet halukkuutensa perustaa itäisille alueille samanlaiset keskitetyt, teollisuusliittopohjaiset neuvottelujärjestelmät kuin lännessä. Läntiset ammattiliitot ovat voimaperäisesti alkaneet organisoida itäisten osien työvoimaa

ammattiliittoihin, ja valtio on osaltaan ajanut sinne läntistä lainsäädäntöä.

Koko yhteiskuntapolitiikan, taloudellisten järjestelmien, lainsäädännön ja väestön toimintakäytäntöjen muuttaminen ei kuitenkaan käy käden käänteessä. Näin ollen itäisten alueiden yritys ympäristö on vielä toistaiseksi avoin kenttä. Sieltä puuttuvat järjestäytyneet työmarkkinasuhteet, tai ainakin ne ovat olennaisesti heikommalla tasolla kuin lännessä. Väitettä voidaan perustella sillä, että vielä vuonna 1988 voitiin työmarkkinasuhteet hoitaa DDR:ssä 114 keskitetyllä sopimuksella, jotka saattoivat koskea koko 5-vuotista suunnitelmakautta. Länsi-Saksassa sopimustoiminta on ollut hajaautempaa. Siellä tehtiin 7 300 teollisuusliittotasoisista ja 7 000 yritystasoisista sopimusta (Bispinck 1991). Kun tätä lännen mallia nyt vasta luodaan itään, ovat siellä valmiudet sopimuspolitiikkaan heikommalla tasolla kuin lännessä. Työmarkkinasuhteiden organisoitumattomuus ja itäisten alueiden alhaisempi palkkataso ovatkin mahdollistaneet, että sinne sijoittuvat yritykset käyttävät kilpailustrategiaanaan keinoja, jotka ovat pikemminkin *low-trust* kuin *high-trust* -tyyppisiä. Dualistiset rakenteet (rikkaat—köyhät; voittajat—voitetut; kehittyneet—alikehittyneet infrastruktuuri jne.) ovat ainakin selvät, ja ne voivat houkuttaa yrityksiä myös spekulatiivisten kilpailukeinojen käyttämiseen ja siten myös heikompiin henkilöpolitiikkaan.

Saksan taloustutkimuslaitoksen (DIW) kesäkuun (1991) viikkotiedotteen mukaan saksalaisten ja ulkomaisten investointien motiivit poikkesivat melkoisesti toisistaan. Ulkomaiset yritykset perustelivat saksalaisia useammin investointejaan markkinoiden läheisyydellä EY-maihin sekä työvoiman saatavuudella ja sen edullisemmalla hinnalla. Saksalaisten yritysten päämotiivina näytti puolestaan olevan itäisten markkinoiden läheisyys sekä kapasiteettiongelmat aikaisemmissa toimintapisteissä.

Vaikka itäisten osien hyvät työvoimaresurssit ja halvemmat palkat mainittiin investointien perusteluksi vain 20 %:ssa tapauksia, on kuitenkin syytä olettaa, että palkkaeroilla on merkitystä.

Huimista palkkaeroista kertoo se, että tammikuussa 1990 1 184 DDR:n markan keskimääräistä kuukausipalkkaa vastasi 3 809 D-markan palkka Länsi-Saksassa. Yhdistymiskehityksen erääksi tavoitteeksi on asetettu elintaso- ja palkkaerojen kaventaminen. Puolentoista vuoden aikana on tehty sekä keskitettyjä että liittokohtaisia sopimuksia palkkatason ja -rakenteen yhdenmukaistamiseksi vuoteen 1994 mennessä. Sopimuksista huo-

Taulukko 1. Saksalaisten ja ulkomaisten yritysten investointimotiivit entisessä Itä-Saksassa yritys kyselyn mukaan huhtikuussa 1991.

	Investointimotiivit (%)*	
	Länsisaks. yritykset	Ulkomaiset yritykset
Itä-Saksan markkinoiden läheisyys	71	50
Kapasiteettiongelmat omissa tuotantolaitoksissa	32	8
Tuotantovälineiden ja työvoiman saatavuus	10	21
Alhaiset työvoimakustannukset	10	19
EEC-markkinoiden läheisyys	—	41

* sai vastata useampaan vaihtoehtoon

Lähde: DIW, Wochenbericht 24/91, 331

limatta itäisten osien peruspalkat olivat kesäkuussa 1991 keskimäärin 60 % lännen palkoista, mutta jos huomioidaan se, että lännessä lomat ovat pidemmät, työaika lyhyempi ja ammattiura nostaa peruspalkkaa, olivat itäisten osien palkat vain 40 % lännen tasosta. Ainakin lyhyellä tähtäimellä itään investoivat yritykset ovat kiusauksessa turvautua *low-trust* -tyyppiseen kilpailustrategiaan.

Itäisille alueille ovat hakeutumassa lähes kaikki Länsi-Saksan yritykset niin kaupan, yksityisten ja julkisten palvelusten kuin teollisuustuotannonkin aloilta, koska ne haluavat valtakunnalliset markkinat. On siis odotettavissa että teknologinen diffuusio toteutuu luonnostaan markkinoiden kautta ja toisaalta yritysten välisen ristikkäiskaupan kautta. Saksalaisen teollisuusmallin eräs perusta, autoteollisuus, on mm. ollut varsin aktiivinen itäisten investointien suunnittelussa. Mercedes on päättänyt investoida Ludwigshafeniin, Opel Eisenachiin ja Volkswagen Zwickauhun, siis vanhoille, alan tuotantotraditiota omaaville alueille. Suurimmat siunaukset onkin odotettavissa juuri suurteollisuuden kautta mutta kaikki vie aikansa, sillä teknologisia innovaatioita sisältävät uudistukset vievät useita vuosia. Uusista pienyrityksistä ei tässä suhteessa ole olennaista apua, vaikka niitä on syntynytkin nopeaan tahtiin. Vuoden 1990 alusta syyskuun loppuun uusissa liittovaltioissa perustettiin n. 200 000 uutta yritystä. Useimmat niistä olivat kuitenkin kaupan ja ravintola-alan yrityksiä. Uusien yritysten joukossa on hyvin vähän modernia tuotantoa ja teknologiaa edustavia

yrityksiä. (Zur wirtschaftlichen... 1991, 288—290).

Low-trust -tyyppisten yritysten syntymistä ennakoi myös se, että entisen sosialistisen maan asukkaat eivät vielä hallitse kaikkia markkinatalouden vaatimuksia. Sosialistisen valtion 40-vuotisen olemassaolon aikana väestö on kasvanut kokonaan toisenlaisiin poliittisiin, oikeudellisiin ja sosiaalisiin käytäntöihin kuin läntiset naapurinsa. Vanhempi, ammatillisen koulutuksen saanut työvoima oli DDR:ssä tottunut myös työskentelemään pääasiassa suuryrityksissä. Tuotannon alasta riippuen 60—80 % DDR:n teollisesta työvoimasta työskenteli yli 1 000 henkeä työllistäneissä yrityksissä. Ero idän ja lännen välillä on tässä suhteessa hurja. Vaikka BRD:ssä suuryrityksillä on merkittävä sija mm. kemian-, metalli- ja koneenrakennusteollisuudessa, niin siitä huolimatta keskusuret, 50—499 hengen, yritykset työllistivät pääosan teollisesta työvoimasta (Häussermann 1991). Tästä kokemuksen puutteesta voi seurata, että ylimenokaudella syntyy enemmän kyynänpää- ja keinotekulukapitalismia kuin sosiaalista markkinataloutta (Stieler 1990, 15).

Koko Saksan mallin tulevaisuuden kannalta on ratkaisevaa, suuntautuuko myös itäisten alueiden tuotanto korkean teknologian ja tietotaidon aloille vai käytetäänkö uutta ympäristöä halpatuotannon strategioihin.

3.2. Onnistutaanko kvalifikaatioiden hyödyntämisessä?

Sosialismi kaatui kohtalokkaisesti virhearvioihin, mutta yhteiskunta ei ollut pelkästään virheistä rakennettu. DDR:ssä oli korostettu ihmistä tuotannon subjektiivisena tekijänä. Kyse oli osittain propagandasta ja tuotannon situmuloinnista, mutta se johti valintaan, jonka mukaan koulutuksesta tehtiin perustuslain mukainen kansalaisoikeus. Se merkitsi, että ilman ammatillista koulutusta olevien määrä supistui vuoteen 1990 mennessä alle 10 %:n kun se vuonna 1970 oli vielä 37 % ja vuonna 1980 16 %. Työnsosiologisin tutkimuksin onkin osoitettu, että DDR:n talouden ongelma ei ollut koulutuksen puute vaan se, ettei työpaikkojen laatu ja teknologinen taso vastannut läheskään työvoiman hyvää koulutustasoa. Stielerin (1990, 4) arvioiden mukaan vain 60 %:lle teollisuustyöntekijöitä työn sisältö vastasi ammatillista koulutusta. Vuonna 1989 40 % teollisuustyöntekijöistä toimi kokoonpano-osastoilla ja 70 % heistä teki työtä pääosin käsin, siis ilman moderneja teknologioita apuvälineitä. Vanhan vallan aikana työelä-

män uudistukset olivat lisäksi niin hitaita, että entisellä tahdilla edeten pelkästään terveydellisesti vaarallisten työolojen korjaaminen olisi vienyt 60 vuotta.

Valtioiden yhdistymisen jälkeen kvalifikaatioiden hukkaamisessa tapahtui uusi käänne. Kun ne tuotteet, tuotantoteknologia, kokonaiset tuotannon alat, jotka siihen saakka olivat toimineet kansallisen hyvinvoinnin ja kansainvälisen vaihtosuhteen perustana, romahtivat, menetti myös niiden mukainen ammattitaito arvonsa. Kvalifikaatioiden vanheneminen koskee laajasti teollista tuotantoa, markkinointia, kauppaa ja taloudenhoitoa, julkishallintoa ja koulutuslaitosta. Julkishallinnossa on esimerkiksi vaihdettu koko johtava virkamieskunta, ja uudet virkailijat on rekrytoitu entisten poliittisten rakenteiden ulkopuolelta. Samanaikaisesti kunnallishallinnossa on siirrytty lännen mallin mukaisiin hallintorakenteisiin ja lainsäädäntöön. Kaikki asuntotuotannon, kaavoituksen, kunnallistalouden, koulutus-, sosiaali- ja työvoimapolitiikan periaatteet ja järjestelmät ovat menneet uusiksi ja edellyttävät henkilöstön uudelleen koulutusta. Kaikki on aloitettava alusta ja nopeasti. Hidastele pitkäikäisi vain demokraattisten järjestelmien ja tuotannolle välttämättömän infrastruktuurin muodostumista (Osterland ja Wahsner 1991).

Itäisten osavaltioiden tulevaisuuden kannalta ratkaisevaa onkin, voidaanko se hyvän peruskoulutuksen omaava työvoima, joka tosin oli koulutettu toisenlaisiin olosuhteisiin, saada ajanmukaisiin työolosuhteisiin ja missä määrin »ylikoulutus» substituoi siirtymävaiheen muita ongelmia. Uudelleen- ja jatkokoulutus onkin noussut siirtymäkauden keskeiseksi työvoimapolitiittiseksi strategiaksi. Kun vuonna 1990 63 000 itäisten osien kansalaista osallistui ammatilliseen jatko- ja uudelleen koulutukseen, on vuoden 1991 budjetissa varauduttu siihen, että 550 000 työntekijää voitaisiin kouluttaa pelkästään työvoimapolitiittisin toimin (Bosch ja Knuth 1991, 11). Kun tähän lisätään kaikki se muu koulutus, joka annetaan kunkin organisaation omana sisäisenä koulutuksena ja jotka ovat tarjonneet esimerkiksi läntiset ystävyyskaupungit ja yritykset sekä rationalisointi, työsuojelu- ja markkinointi-instituutit, on koulutusvalikoima todella mahtava.

Ammatillisen uudelleen koulutuksen esteeksi on noussut se, ettei itäisillä alueilla ole valmiuksia koulutuspalvelujen nopeaan kehittämiseen. Kun koulutus oli aikaisemmin keskitettyä ja suurten yksiköiden varassa, puuttuivat idässä esimerkiksi yleishyödylliset ja erilaisten yhteisöjen, kuten am-

mattiliittojen, kuntien ja kuntainliittojen, kirkon ja muiden yhteisöjen ylläpitämät aikuiskoulutusorganisaatiot. Kun itäisillä alueilla ei ollut myöskään markkinatalousmaiden kaltaista työvoimahallintoa, on ammatilliselle uudelleen koulutukselle luotava myös organisaatiot ja hankittava kouluttajat. Ongelmat eivät kuitenkaan koske vain koulutuksen organisatorista perustaa vaan myös koulutuksen sisällön suunnittelua. Lukuun ottamatta ehkä sitä koulutusta, joka koskee lainsäädännön, julkishallinnon ja markkinoinnin yleisten periaatteiden opettamista, on vaikea arvioida, mitä voisi olla se ammatillinen koulutus, jolla on tulevaisuutta. Niin kauan kun itäisten alueiden teollisuudesta puolet seisoo ja etsii uutta asemaa kotimaan ja ulkomaan markkinoilla, on tietenkin vaikea ennakoita myös sitä kvalifikaatorakennetta, jota se edellyttää. Tästä syystä pääosa ammatillisesta uudelleen koulutuksesta rakentuu lyhytkurssien ja työn ohessa tapahtuvan koulutuksen varaan. (Bosch ja Knuth 1991; Osterland ja Wahsner 1991).

3.3. Miten nopeasti kehittyvät uudet työllisyyttä tukevat institutionaaliset rakenteet?

Kun »idässä ei ollut työmarkkinoita», ei siellä ollut myöskään vastaavia työllisyyttä ylläpitäviä organisaatioita. Länsi-Saksassa työttömyys on ollut Euroopan muihin maihin verrattuna keskitasoa, määrällisesti n. 2 miljoonan luokkaa koko 1980-luvun. Näin ollen siellä on kokemuksia erilaisten täystyöllisyyttä tukevien toimien käytöstä.

Länsi-Saksan työllisyyslaki tuli käyttöön myös itäisissä liittovaltioissa kesäkuun 1. päivänä 1990, mutta alueiden poikkeuksellista oloista johtuen siihen on tehty muutoksia työvoimapolitiittisten menetelmien, avustusten suuruuden, jakoperusteiden ja keston osalta. Yhdistyminen loi tavallaan legaaliset perusteet sille, että työvoimapolitiittisen sääntelyn muodot eroavat toisistaan uusien ja vanhojen osavaltioiden alueilla. Tämä koskee mm. eläkejärjestelmien työvoimapolitiittista käyttöä, osa-aikatyöhön kohdistuvaa sääntelyä, työvoimapolitiittista koulutusta ja uusien työpaikkojen luomiseen tähtäviä toimia.

Itäisillä alueilla *varhaiseläkkeet* ovat olleet merkittävä ja Länsi-Saksan työvoimapolitiittiseen käytäntöön nähden hyvin poikkeuksellinen työvoimapolitiittinen keino. Itäisten alueiden työttömille 55-vuotiaille työntekijöille on kuitenkin tarjottu varhaiseläkettä, joka vastaa 65 %:a heidän aikaisemmista nettotuloista. Määrältään varhaiseläke on vaatimaton, koska se lasketaan DDR:n aikai-

sen tulotason mukaan. Silti sen hyväksyi vuonna 1990 400 000 henkilöä, ja vuonna 1991 arvioidaan 200 000:n tekevän samoin (Bosch ja Knuth 1991).

Länsi-Saksassa *osa-aikatyötä* on käytetty työvoimapolitiittisena ratkaisuna vain silloin kun on haluttu estää irtisanomisia. Työnantajien ja työntekijöiden välisin sopimuksin on voitu sopia työajan lyhentämisestä, ja työvoimaviranomaiset ovat maksaneet osa-aikaisille puuttavalta työajalta työttömyyskorvauksen suuruista tukea. Se on taannut osa-aikaisille n. 70—90 %:n tulotason. Itäisillä alueilla osa-aikatyö on saanut kuitenkin toisen luonteen. Työvoimaviranomaisten kustantamat tekemättä jääneet tunnit eivät ole olleet tilapäisiä, vaan ne yksinkertaisesti subventoivat alityöllisyyttä. Kun yritysten tuotantokapasiteetista on käytössä vain 30—50 %, ovat yritykset työntäneet väkeä irtisanomisten sijasta osa-aikatyöhön. Näin yrityksiin on muodostunut kolmenlaisia osa-aikatyöntekijöitä: 1) avainasemassa olevia, jotka tekevät useimmiten säännöllisesti vain puolipäivätyötä ja saavat puuttuvat tunnit työvoimatoimistojen kautta. 2) Osa työvoimasta toimii kuormituksen mukaan työllistyvänä puskurina ja saa puuttuvat työtunnit työvoimatoimiston korvaamana. 3) Suurimman ryhmän muodostavat kuitenkin ne, joita ei ole vielä irtisanottu ja ovat tästä syystä odotuslistalla ja saavat sataprosenttista osa-aikatyökorvausta.

Hyvin merkittävän ryhmän osa-aikaisista työntekijöistä muodostavat ne noin 800 000 valtion sekä kunnallishallinnon virkailijaa, jotka on siirretty 70 %:n korvauksella odotuslistalle. Ryhmään kuuluvat myös ns. X-sektorin työntekijät, kuten armeijan, poliisin, tullin ja turvallisuuspalvelun sekä poliittisten puolueiden ja joukkojärjestöjen sekä ydinvoimaloiden henkilöstö, jotka odottavat työsuhteidensa osalta lopullista tuomiota.

Osa-aikatyöhön sijoitettuja olikin heinäkuussa 1991 yli 1,6 miljoonaa. Tulevaisuudessa heidän määränsä laskee sillä perusteella, että heidän asemansa muuttuu osa-aikaisesta täystyöttömäksi.

Työvoimapolitiittisista kustannuksista *tukityöprojektit* vievät pääosan. Tässäkin suhteessa idän ja lännen käytännöt poikkeavat toisistaan. Lännessä tukityöllistäminen voi koskea vain työttömiä, mutta itäisten alueiden työllisyysilanteen vuoksi sen piiriin voivat siirtyä osa-aikatyöläiset ja myös ne, jotka ovat vielä toistaiseksi työssä mutta joiden työsuhteet ovat määräaikaista. Tukityösuhteiden järjestäminen on ollut uusissa liittotasavalloissa sikäli helpompaa, että siellä on ollut runsaasti sellaisia tehtäviä, jotka voidaan luokitella yleis-

hyödyllisiksi. Kaikki infrastruktuurin parantamiseen, ympäristöongelmien korjaamiseen ja sosiaali- ja terveystalouden järjestämiseen liittyvät tehtävät voisivat sitoa itse asiassa enemmän työvoimaa kuin mitä siihen on osoitettavissa varoja. Kun lännessä tukityöpaikkojen saama korvaus on 80 % palkkamenoista, on itäisillä alueilla yrityksille maksettu jopa 100 % palkkamenoista ja sen lisäksi materiaali- ja työvälinemenoja, jolloin korvaus on voinut kasvaa aina 200 %:iin työvoimakustannuksista (Bosch ja Knuth 1991; Zur wirtschaftlichen... 1991, 284—286).

Kaikki tämä kertoo siitä, että samanaikaisesti kun uusien osavaltioiden alueille on pystytetty työvoimapolitiittista järjestelmää, on maan sisään luotu myös selvästi kaksijakoisia toimintakäytäntöjä, jotka ylläpitävät sosiaalisia eroja vielä pitkään tulevaisuudessa.

3.4. Kansalaisaloitteet työttömyyttä vastaan

Edellä mainittujen normaalien työllisyyspoliittisten keinojen lisäksi monissa kaupungeissa, varsinkin sosiaalidemokraattien ja vihreiden hallitsemilla alueilla, on 1980-luvulla kehitelty sekä normaaleja työvoimapolitiittisia järjestelmiä että sosiaalisia ja ekologisia vaihtoehtoja pääomaintensiiviselle tuotannolle. Monet myös muissa länsimaissa kokeillut ideat sosiaalisista ja ympäristöä suojaavista investoinneista ovat saaneet alkunsa Saksassa. Kokeilujen käytännöllisenä syynä ovat olleet rakennemuutoksen aiheuttamat paikalliset työllisyysongelmat, sosiaali- ja terveydenhuollon, kuten vanhusten- ja vammaishuollon, lasten päivähoidon jne., kehittämisen tarve sekä päälle kaatuvat ympäristöongelmat. Kokeilujen toinen puoli juontuu Saksan sosiaalipolitiikan perinteisiin, joissa kansalaistoimintaan pohjautuvat aloitteet ja palvelujärjestelmät ja yhdistysten ideoimat palveluja tukijärjestelmät tuottavat merkittävän osan hyvinvointipalveluksista. Saman periaatteen mukaisesti on toimittu myös työllisyysongelmissa. Työllisyyttä edistäviä kokeiluja ovat ajaneet ammattiliitot ja ennen kaikkea IG-Metalli, vaihtoehtoisia elämänmuotoja hakevat liikkeet, Eko-pankki ja kunnat.

Esimerkiksi Saarlandin työllistämiskokeiluissa on tuotantonsa lopettaneiden tehtaiden henkilöstö perustanut ay-liikkeen ja yhteiskunnan tuella säätiöitä ja työllisyyttä tukevia yrityksiä (*Beschäftigungsgesellschaft*). Ne antavat jatkokoulutusta, tukityötä, sosiaalista neuvontaa yrityksen entisis-

sä toimitiloissa. Työllistävien yritysten ideana on toimia irtisanomisten ja työttömyyden jälkeen siltaan uuteen elämäntilanteeseen, oli sitten lopputuloksena eläkkeelle siirtyminen tai uusi ammatti. Työllistävien yritysten toiminnasta ovat vastanneet yritysten entiset työntekijät, toimihenkilöt ja heidän ympärilleen muodostunut tukisäätiö. Yhteisön jäsenten koulutusta, sivuelinkeinoja, työharjoittelua ja sosiaalista tukemista on järjestetty sekä omin voimin että julkisyhteisöjen avustuksella. Ne työntekijät, jotka ovat työllistyneet, ovat jatkaneet hankkeen tukemista sekä taloudellisesti että henkisesti. Näin on syntynyt suhteellisen pysyviä työllisyyttä edistäviä yhteisöjä. Puhutaan myös Osna-brukin, Nürnbergin ja Dortmundin kehittämiskeskuksista. Niissä on pyritty luomaan vaihtoehtoja pääomaintensiivisille kehitysprojekteille ja tukeututtu työvoiman kvalifikaatioiden hyväksikäyttöön. Liittotasavallassa siis tunnetaan erilaisia valtiollisia, kuntakohtaisia ja kansalaisjärjestöjen tukemia työllisyden tutkimuotoja (Bullman 1991; Bosch ja Knuth 1991.)

Nyt näitä kokemuksia on siirretty ystävyyskaupunkien, ammattiyhdistysten ja kirkon kautta itäisille alueille. Saarlandin kokeiluja ollaan laajentamassa myös Hampuriin ja Brandenburgiin. Nyt tilanne näyttää jopa siinä mielessä erikoiselta, että kansalaisten omaan aloitteellisuuteen perustuvat ratkaisut, »työllistävät yritykset», ovat saamassa jopa valtion ja työnantajajärjestöjen hyväksymisen. Aikaisemmin kokeilut tuomittiin markkinoiden vastaisiksi sosialistisiksi kokeiluiksi, mutta nyt ne on nähty työllisyyskriisin pelastukseksi. Niin Saksan työnantajaliiton johtaja Murmann, liittokansleri Kohl, metalliteollisuuden työnantajaliiton johtaja Kirchner kuin valtiollisten yritysten yksityistämisen perustettu yhtiö Treuhandkin ovat luvanneet tukea työllistäviä yhteisöjä ja niiden työllisyyspolitiittista ideaa (Bosch ja Knuth 1991, 18—19). Tässä tilanteessa IG-Metalli on tehnyt entistäkin rohkeamman siirron. Se on vaatinut laajoja teknologiaohjelmia taantuvien alojen tervehdyttämiseksi ja perustanut oma-aloitteisesti toimintapisteitä, joissa se antaa teknologista neuvontaa (Bispink 1991). Yhteiskuntatieteellistä tutkimusta rahoittavat säätiöt, kuten Hans Böcker-Stiftung, ovat tarttuneet myös työllistävien yhteisöjen ideaan ja rahoittavat tutkimuksia, joissa tutkijat ovat tavallaan kolmantena osapuolena, keskustelijan ja tarkkailijan roolissa, ja tutkivat näitä eläviä laboratorioita.

Valtiollisten ja makrotaloudellisten ratkaisujen rinnalla onkin nähtävissä kiinnostavia aloitteita,

jotka tähtäävät sosiaaliseen yhdistymiseen. Viimeisen vuoden aikana ammattiliitot ovat tehneet mm. seuraavia aloitteita (emt, 18—19).

— Ammattiyhdistysliikkeen rahoittama tutkimuslaitos (WSI) on tehnyt aloitteen kollektiivisesta solidaarisuusrahastosta, johon liittojen jäsenet sijoittaisivat 1 %:n tuloistaan. Rahasto olisi ammattiliittojen hallitsema, ja siitä jaettaisiin avustuksia sellaisille projekteille ja organisaatioille, jotka tähtäävät Saksojen sosiaaliseen yhdistymiseen.

— Brandenburgin opettajien liitto (GEW) on tehnyt aloitteen, jonka mukaan sen jäsenet suostuvat alentamaan palkkojaan 20 %, jos ministeriö vastaavasti luopuu 6 500 kollegan irtisanomisesta. Liiton 34 000 jäsenestä vain 189 ei hyväksynyt tätä aloitetta.

— Julkisen hallinnon työntekijöiden liitto (ÖTV) on perustanut säätiön, joka tukee ammatillisia uudelleen koulutuspalveluja tuottavia yhteisöjä ja yrityksiä.

— Kemian työntekijöiden liitto perusti 100-vuotisjuhlan yhteydessä »Työ ja ympäristö»-säätiön sekä konsulttitoimiston Bitterfeldiin, alueelle, joka on kemian teollisuuden pahoin saastuttama.

3.5. Lännen malli ja naiset?

Saksan yhteiskunnan ja työmarkkinoiden tulevaisuuden kannalta on ratkaisevaa, minkä mallin mukaan kehitetään perheen ja työmarkkinoiden välisiä kytköksiä. Itä ja länsi ovat eronneet tässä suhteessa kuin yö ja päivä. Lähes 90 %:n työhönsallistumisasteella DDR:n naiset edustivat maailman huippua. Heidän läntiset sisarensa osallistuiivat palkkatyöhön 63 %:n osuudella, mikä taas oli yksi teollisuusmaiden alhaisimpia työhönsallistumisasteita. Suuri kysymys kuuluukin: kumman mallin mukaan työmarkkinat tulevaisuudessa kehittyvät? Yhdet, ja varsinkin länsisaksalaiset, poliitikkomiehet ovat sitä mieltä, että itäisten alueiden korkea työttömyys pakottaa tai vapauttaa naiset työvoimareserviksi kotiin. Toiset, ja varsinkin feministit, ovat sitä mieltä, että lännessä tulisi tehdä sellaisia taloudellisia ja sosiaalisia ratkaisuja, jotka mahdollistaisivat molemmille avio- puolisoille tasa-arvoiset mahdollisuudet osallistua palkkatyöhön. Toisin sanoen kehityksen malliksi tulisivin enemmän itäinen malli, mutta sosiaalisesti parannettuna versiona.

Oli ratkaisu kumpi tahansa, niin siitä avautuu

pato. Tilastollisten skenaarioiden avulla voidaan naisten työllisyyden osalta hahmotella kolme vaihtoa (Frauenpolitische... 1991):

— Jos itäisten osien naisten työhönsallistumisaste laskisi lännen tasolle, monet perheet, ja erityisesti yksinhuoltajaperheet, tipahtaisivat armostomaan köyhyyteen, ellei samanaikaisesti toteuteta merkittäviä sosiaalipoliittisia reformeja.

— Jos taas lännessä naisten palkkatyöhön osallistuminen kohoaisi entisen DDR:n tasolle, olisi luotava 4.8 miljoonaa uutta työpaikkaa. Sen lisäksi koko sosiaalipoliittinen järjestelmä, kuten päivähoito-, koulutus- ja työsuhdejärjestelmät, olisi pantava uusiksi, sillä ilman merkittäviä reformeja sosiaalipalveluissa, ja ennen kaikkea päivähoidossa ja koulutuspalveluissa, ei ole mahdollista, että perheelliset naiset voisivat käydä töissä.

— Jos taas tavoiteltaisiin näiden kahden mallin välimuotoa, jonka mukaan naisten palkkatyöhön osallistuminen sijoittuisi 75 %:n tasolle, vapautuisi idässä n. miljoona työpaikkaa, ja länteen olisi naisille luotava miljoona uutta työpaikkaa. Tämäkin vaihtoehto edellyttäisi valtavia sosiaali- ja hyvinvointipoliittisia investointeja niin idässä kuin lännessä.

Minkään edellä hahmotellun mallin toteuttaminen ei ole kivutonta, sillä ne edellyttävät syvälle käyviä muutoksia väestön eri ryhmien elämäntyyli- lissä, hyvinvointia ja tasa-arvoa koskeissa asioissa sekä koulutus-, sosiaali- ja työmarkkinajärjestelmien toiminnassa. Syvälle käyvät reformit ovat joka tapauksessa välttämättömiä. Kyse ei ole nimittäin vain tämän tai tuon mallin valitsemisesta vaan siitä, että työmarkkinoiden nykyinen kahtiajakautuneisuus ei ole poistettavissa perinteisin työvoimapolitiikan keinoin, vaan muutosten on ulotuttava useille politiikan sektoreille. Sosiaalipoliittikka, talous- ja rakennepoliittikka sekä koulutuspolitiikka ovat silloin avainasemassa. Tämän lisäksi reformien on ulotuttava perhe- ja tasa-arvopolitiikkaan niin, että työmarkkinat irrotetaan perinteisestä miehille tyypillisestä työsuhdemallista, jonka mukaan miehet sitoutuivat yksinomaan ja täysin työelämän vaatimuksiin ja lastenkasvatus ja perhe jäivät naisten kentäksi. Suuret ratkaisut tässä asiassa ovat välttämättömiä myös demografiselta kannalta. Ellei nyt luoda kestäviä ratkaisuja perhepolitiikan ja työmarkkinoiden suhteen, on Saksassa pian edessä uusi väestörakenteen vinoutuma ja vakavat työmarkkinaongelmat (Frauenpolitische... 1991).

4. Johtopäätöksiä

Niin työmarkkinoiden kuin saksalaisen yhteiskunnan tulevaisuuskin riippuu ratkaisevasti siitä, millaiseksi kehittyi Saksan rooli kansainvälisessä taloudessa, miten kehittyvät maan ulkoiset suhteet ja sisäiset poliittiset ja sosiaaliset olot sekä kolmanneksi miten yhteiskunnallinen muutos onnistutaan toteuttamaan poliittisesti. Pohdin näitä kysymyksiä seuraavassa ja palaan takaisin ns. laajoihin yhteiskunnallisiin ratkaisuihin.

Tuleeko Saksasta Euroopan taloudellinen veturi? Kirjoitukseni alussa viittasin Häussermannin huomaautukseen, jonka mukaan nykyinen tilanne ei olisi verrannollinen sodanjälkeiseen taloudellisen kasvun aikaan. Hyväksyin kriteerit, joilla hän väitettään perusteli, mutta tarkoittaako tuo samalla sitä, ettei Saksassa olisi odotettavissa uutta kasvun kautta? Ottamatta sitovaa kantaa itse talouskasvun näkymiin voi Häussermannia kuitenkin kritisoida siitä, ettei hän tarpeeksi kiinnitä huomiota ns. ulkoihin ehtoihin. Saksan sisäinen jälleerakentaminen vie varmasti vielä vuosia, eikä se toteudu niin kivuttomasti kuin poliittisen ohjelman puolustajat arvioivat. Sisäinen jälleerakentaminen ja ennen kaikkea muiden entisten sosialististen maiden, kuten Puolan, Neuvostoliiton, Unkarin ja Tšekkoslovakian kanssa tehdyt rauhansopimukset ja niiden sisältämät korvausvelvoitteet tulevat varmasti sitomaan Saksan voimavaroja, joita se tarvitsisi niin teollisuuden kuin julkisen sektorin ja hyvinvointipalvelusten kohentamiseen. Euroopan mittasuhteissa Saksan hyvinvointipalvelusten, työvoima- ja sosiaalipolitiikan taso on hyvä, ja se kelpaa eräin osin malliksi muille EY-maille, mutta se on selvästi jäljessä Pohjoismaisesta tasosta lähes kaikilla sosiaalipolitiikan sektoreilla. Voimavarojen sitominen itäisiin osiin sekä rauhansopimusten velvoittaisiin voi hidastaa edelleen julkisen sektorin investointeja sekä voi edelleen luoda kuilua pidemmälle kehittyneisiin Pohjoismaihin nähden (Levy ja Ostner 1991; Kleeman-Schunter 1991). Tämä jälkeenjääminen voi koskea laajasti sosiaali- ja koulutuspalveluja, yliopistojen ja tutkimuslaitosten varuste- ja palvelutasoa sekä yleisemminkin yhteiskunnan palveluperusteista kehitysmallia.

Mutta jos otetaan huomioon maan yhdistymisen ja sotakorvausvelvoitteiden taloudelliset vaikutukset pidemmällä aikavälillä, voi lopputulos ollakin positiivinen, ts. Saksa vahvistuu Euroopan talousmahtina. Tätä näkemystä voidaan perustella esimerkiksi vertaamalla Saksan tilannetta siihen,

millainen merkitys oli aikoinaan Suomen sotakorvausteollisuudella, sen edellyttämällä talous- ja teknologiapolitiikalla ja korkealla säästämisasteella, myöhemmin Suomen talouskasvulle ja metalli- ja konepajateollisuuden kehitykselle. Saksassa on tästä nähtävissä jo seuraavia merkkejä.

Euroopan puitteissa Saksa on jo nyt keskeisin taloudellinen yksikkö. Länsi-Euroopan bruttokansatuotteesta Saksa tuotti vuonna 1991 neljäsosan. Vuosien 1990—91 kasvukehityksen johdosta siitä tuli suhdannetaantumien helpottaja. Se, että yhdentyminen kiihdytti kotimaista kysyntää, lisäsi erityisesti investointitavaroiden tuontia ja siten sitoi Saksan omia voimavaroja itäisten osien kehittämiseen. Se merkitsi, että Saksa oli vastaavasti poissa kansainvälisiltä markkinoilta. Saksan teollisuuden tutkimuslaitoksen arvioiden mukaan eniten tästä hyötyivät Länsi-Euroopan maat.

Toisaalta Saksa on tullut vedetyksi hyvin voimakkaasti entisten sosialististen maiden talouden privatisointiin ja jälleerakentamiseen. Jo yksin solmitut rauhansopimukset ja niihin sisältyvät taloudelliset tukiohjelmat antavat Saksalle käytännössä suosituimmuusaseman Itä-Euroopan markkinoilla. Saksalaiset suuryritykset ovatkin käynnistäneet jo laajoja teollistamisprojekteja niin Unkarissa, Puolassa kuin Neuvostoliitossakin. Viimeisten tietojen mukaan mm. Mercedes Benz aloittaa vuonna 1996 turistibussien tuotannon Moskovan lähistöllä, ja Unkarissa yritys on tehnyt sopimuksen Ikarus-yhtiön kanssa 6 000—8 000 linja-auton vuosituotannosta (*Handelsblatt* 25. 1. 91).

Kun tuohon liitetään mm. ne teknologiset tukiohjelmat ja koulutusopimukset, jotka koskevat niin liiketaloudellista kuin teknologista *managementin* kouluttamista Neuvostoliittoon, Baltian maihin, Puolaan, Tšekkoslovakiaan ja Unkariin, voi vain kuvitella, millaisia riippuvuuksia ja takaisinkytkentöjä niihin sisältyy. Saksan hyvään maineeseen perustuen Itä-Euroopan maat suorastaan kilpailevat Saksan tuesta ja tarjoavat mitä merkillisimpiä ratkaisuja. Viimeksi Venäjän presidentin Jeltsinin vierailun yhteydessä Saksalle tarjottiin takaisin Königsbergiä tai Volgan alueelle erikseen muodostettavaa saksalaista tasavaltaa ja vapaakauppavyöhykettä.

Toisin sanoen myös Saksan asema EY:n sisällä ja Itä-Euroopan imu tuntuisivat tukevan käsitystä, että Saksan taloudellinen asema vahvistuu globaalisesti, toteutuipa sitten uusi kasvukausi tai ei. Saksan teollisuuden johto ja hallitus on myös peräänkuuluttanut aggressiivisemmän vientistrate-

gian puolesta. Se on lähentynyt Japania avaamalla kauppakamarin Tokiossa turvatakseen yhteistyön japanilaisten yritysten kanssa.

Laukeavatko maan sisäiset sosiaaliset ja poliittiset jännitteet? Länsi-Saksa on osoittanut voimansa ja luotettavuutensa taloudellisen hyvinvoinnin ja kansalaisten sosiaalisten oikeuksien takaajana, mutta pystyykö se ratkaisemaan ne sisäiset jaot, joita kuvasin työmarkkina-analyysin yhteydessä. Ajankohtaisessa kirjallisuudessa yhteiskuntatieteilijät, poliitikot, kirkko ja monet kansalaisjärjestöt varoittavat vallitsevista jaoista ja niiden aiheuttamista poliittisista vaaroista. Sisäiset jaot on nähty Saksassa ehkä suurempana ongelmana kuin muissa suurvaltioissa, jotka nekin ovat sisäisesti ja sosiaalisesti hajalla. Saksalaisten huoli on varmaan selitettävissä sillä, että maa vasta nyt tavoittelee kansakunnan identiteettiä, ja näin yhtenäisyyttä haluttaisiin myös sisäiseen kehitykseen (Hanesch 1991.)

Tässä tilanteessa onkin mielenkiintoista kysyä, ovatko ne metodit, joita nyt käytetään entisen DDR:n poliittisten rakenteiden purkamiseksi ja viimeistenkin kommunismin siementen kitkemiseksi, sittenkään järkeviä. Tuottavatko kollektiiviset tuomiot enemmän vihaa ja jakoja kuin yhtenäisyyttä? Voidaanko nykyisessä tilanteessa enää käyttää samoja menetelmiä, joihin turvauduttiin kylmän sodan vuosina? Kylmän sodan aikoinahan myös Länsi-Saksa turvautui vahvaan poliisivaltion ja poliittiseen kontrolliin, kuten »virka-kieltoon». Nyt käynnissä olevan liikapyökin pesussa, itäisten osien entisen virkailijoiden käsittelyssä ja tuomitsemisessa, on jouduttu hyvin periaatteellisten kysymysten eteen. Toistuvatko »Nürnbergin tuomiot» nyt sisäisessä pesänpuhdistuksessa? Säilytetäänkö itäsaksalaisille kollektiivinen tuomio? Kuka oikeastaan tuomitsee tai päättää kansalaisten kohtalosta? Voittajatko? Millainen on voittajien tuomio? Kohdistetaanko itäsaksalaisiin esimerkiksi sosiaalisten ja poliittisten oikeuksien osalta oikeusnormeja, jotka eivät ole olleet aikaisemmin voimassa ja annetaan nyt takautuvasti?

Ainakin se, että n. 800 000 itäsaksalaiselle on luettu virkakielto valtion virkoihin sillä perusteella, että heillä on epäilyttävä menneisyys, herättää kysymyksen, kestääkö systeemi puhdistukset. Julkisuus on asettunut sille kannalle, että se, joka on toiminut SED-valtion oikeuslaitoksessa, ei voi enää saada virkaa oikeuslaitoksessa. Sen, jonka voidaan katsoa aiheuttaneen vahinkoa kanssaihmisilleen entisessä järjestelmässä ei voi saada enää virkaa julkishallinnossa. Se, joka on kouluissa tai

yliopistoissa »valistanut» oppilaitaan, ei voi sitä tehdä enää. Sen, joka on ollut poliittisessa virassa, on jätettävä paikkansa. Kaikkein ikävimmät uutiset kertovat siitä, että Berliiniin oltaisiin perustamassa ilmiäntopuhelimia Gorkin puiston malliin. Niiden kautta kansalaiset voisivat »luottamuksellisesti» tehdä ilmiäntoja niistä nyt vielä valtion viroissa olevista, joilla he epäilevät olleen SED- ja Stasi-yhteyksiä.

Saksa kulkee näissä asioissa omia teitään. Vaikka muutkin sosialistiset maat ovat joutuneet samojen ongelmien eteen, niin vertailun vuoksi kuitenkin todettakoon, että esimerkiksi Puolassa, Tshekkoslovakiassa ja Unkarissa, on hyväksytty se tosiasia, ettei kaikkia voi puhdistaa ja että kansallisen yhtenäisyyden nimissä ongelmat on hoidettava sosiaalisesti hyväksyttävällä tavalla. Vallankumous kulkee näissä maissa hitaammin kuin Saksassa, mutta tuottaako se pidemmällä aikavälillä ehjemmän yhteiskunnan?

Saksan valitsemalle tielle on myös tyypillistä, että kaikki muutokset toteutuvat »ylhäältä lännestä — alas itään» -periaatteen mukaan. Näin on käynyt siitäkkin huolimatta, että yhdistyminen tapahtui vapaan valinnan mukaan. Tästä vallankumouksen erikoisluonteesta ja tavallaan »subjektittomuudesta» varmaan johtuu, että Habermas asettuu muiden vasemmistolaisten kanssa sille kannalle, että muutoksille olisi tullut antaa pidempi läpimeinoaika. DDR:n kansalaisille olisi tullut antaa aikaa oman menneisyytensä arvioimiseen, eikä menneisyyden arvioimista olisi tullut tehdä vain »lännen» mallin ja tulkintojen mukaan. Kaikki historian virheet jäivät ratkaisematta, ellei ihminen kehity herraksi omassa talossaan. Habermas pitää erittäin ongelmallisena mm. sitä, että vallanvaihdos merkitsi sivistyneistön syrjäyttämistä, ilman keskustelua. Silmittömän Stasi-jahdin tuloksena voi olla se, että yhteiskunta ei itse käy omaa menneisyyttään läpi vaan oikeus ja tuomio tuodaan lännestä. Samalla voi käydä niin, ettei länsi pui omaa menneisyyttään vaan saa sovituksen syyllistämällä muita. Jos näin käy on vaarana, että Saksa hyppää keskitysleiriltä ja Nürnbergistä suoraan Stasi-oikeudenkäynteihin ja Persianlahdelle ilman että se vakavasti ottaisi opiksi menneisyydestään. Persianlahden sodan ja sitä koskeneen keskustelun (juutalaisuus ja Saksan aseapu, nuorten kieltäytyminen armeijapalveluksesta, saksalaiset lentolaivueet Turkissa) jälkeen Saksassa vahvistui ajattelutapa »meistä on tultava jälleen normaali kansa» (Habermas 1990, 69). Mutta jaettu historia ja voittajien kritiikiton itsetyytyväisyys eivät

välttämättä takaa yhteiskunnallista konsensusta ja normaliteettia.

Monia traumoja tuottaa yksinkertaisesti jo se, että DDR:ssa oli monissa asioissa totuttu kokonaan toisenlaiseen elämään. Työllisyys, koulutus, sosiaaliturva ja eläkkeet olivat taatut valtiollisin toimin. Naiset olivat tottuneet palkkatyöhön, sosiaalipalveluihin ja poliittisiin oikeuksiin ja olivat saavuttaneet lähes saman tason kuin Pohjoismaissa. Liittotasavallan mallin kopioiminen merkitsee näiden oikeuksien heikkenemistä ja palaamista perhekeskeisempiin sosiaalipoliittisiin käytäntöihin. Se herättää kysymyksen, kestääkö väestön motivaatio kaikkia näitä takapakkeja.

LÄHTEET

- Bispinck, R. (1991): *Collective Bargaining in East Germany — Between economic restraints and political regulation*. A Paper presented in International working party on labour market segmentation, conference in Bremen, July 1991.
- Bosch, G. ja Knuth, M. (1991): *Industrial Restructuring and Labour Market Policy in East Germany*. A Paper presented in International working party on labour market segmentation, conference in Bremen, July 1991.
- Boyer, R. (1991): The impact of the single market on labour and employment. A Discussion of macro-economic approaches in the light of research in labour economics. *Labour and Society* 2/1990, 109—143.
- Bullman, U. (1991): *Kommunale strategien gegen Massenarbeitslosigkeit. Ein Eisteig in die Sozialökologische Erneuerung*. Leske + Budrich. Opladen.
- Entwicklung des Arbeitsmarktes in Oktober 1991. *Amtliche Nachrichten der Bundesanstalt für Arbeit* nro 10/1991.
- Frankfurter Rundschau 7. 2. 1991. Im Osten bläst der Wind schärfer.
- Frankfurter Allgemeine 18. 2. 1991. Im Westen bleiben die Konjunkturaussichten gut.
- Frauenpolitische Aspekte der Arbeitsmarktentwicklung in Ost- und Westdeutschland. (1991). *DIW Wochenbericht* 30/91.
- Habermas, J. (1990): *Vergangenheit als Zukunft*. Pendo-Profile Verlag, Zurich.
- Hanesch, W. (1991): Der halbierte Wohlstand. Zur sozialen Lage in den neuen Bundesländern. *Sozialer Fortschritt*. Jahrgang 48/Heft 10, 242—248.
- Hirsch, J. ja Roth, W. (1986): *Das neue Gesicht Kapitalismus: vom Fordismus zum Post-Fordismus*.
- Häusserman, H. (1991): *Regionalstrukturelle Aspekte der Vereinigung der beiden deutschen Staaten*. Käsikirjoitus.
- Jessop, B. (1990): *State Theory*. Polity Press. Cambridge.
- Lambek, M. ja »Weise« mit ihrem Weisheit am Ende. *Weser Kurier* 15. 11. 1991. Bremen.
- Leborgne, D. ja Lipietz A. (1990): How to avoid a two-tier Europe. *Labour and Society* 2/1990, 177—200.
- Levy, J. ja Ostner, I. (1991): *Gender and the Evolution of European Social Policies*. CES Workshop on »Emergent Supranational Social Policy: The EC's Social Dimension in the Comparative Perspective«. Center for European Studies, Harvard University. Nov. 15—17th 1991. Käsikirjoitus.
- Osterland, M. ja Washner R. (1991): Kommunale Demokratie als Herausforderung. Verwaltungsreorganisation in der Ex-DDR aus der Innenperspektive. *Kritische Justiz* nro 4, 318—332.
- Schunter-Kleeman, S. (hrsg) (1990): *EG-Binnenmark — EuroPatriarchat oder Aufbruch der Frauen*. Schriftenreihe der Wissenschaftlichen Einheit Frauenstudien an Frauenforschung an der Hochschule Bremen. Band 2.
- Spahn, H-P. (1991): Das erste und das zweite deutsche Wirtschaftswunder. *Wirtschaftsdienst* 1991/II.
- Stieler, B. (1990): *Soziale Qualität der Arbeit in den Betrieben der DDR — Konfliktpotential und gewerkschaftliches Handlungsfeld*. Hochschule für Ökonomie, Berlin. 30. 6. 1990. Käsikirjoitus.
- Wiesenthal, H. (1991): *Absturz in die Moderne, der Sonderstatus der DDR in den Transformationsprozessen Osteuropas*. Bremen. Käsikirjoitus.
- Die wirtschaftliche Entwicklung in Westdeutschland im Jahre 1991. *WSI Mitteilungen* 5/1991. 265—275.
- Zur wirtschaftlichen und sozialen Entwicklung in den ostdeutschen Ländern. *WSI Mitteilung* 5/1991.